

Válasz

Csorba László, Kaposi Zoltán és Tóth Ferenc opponensi bírálataira

Az MTA doktora cím elnyerésére pályázó jelöltként elsőrendű kötelességem, hogy köszönetet mondjak mindhárom bírálónak azért, hogy *Travel Narratives and Economic Discourse: The Technological Journey of Two Hungarian Agriculturists in Western Europe in the Early Nineteenth Century* címmel benyújtott értekezésem átfogó szakmai értékelését elvégezték. S természetesen köszönettel tartozom az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának, mely hozzájárult ahhoz, hogy – éppen úgy, mint három évtizeddel ezelőtt, a történelemtudomány kandidátusa cím elnyerése céljából benyújtott kötetemhez hasonlóan – értekezésemet ezúttal is angol nyelven bocsáthassam bírálatra. Sorsszerű módon erre olyan időszakban kerülhet sor, amikor a magyar nyelvű tudományosság autorizációs intézményének kétévészázados jubileumát ünnepelhetjük, de mind az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának határozata, mind pedig a három bíráló értékelése igazolni és megerősíteni látszik azt a meggyőződésemet, hogy a vitára bocsátott munka egyértelműen számot tarthat a külföldi közönség figyelmére, s reménybeli külföldi publikálása a magyar tudományosság múltbeli kezdeményező és recepciós képességének szélesebb körben történő megismertetését szolgálja.

A továbbiakban a három opponensi véleményre, az azonos jellegű észrevételekre és problémákra összevontan kívánok reagálni, de természetesen a tudományos diskurzus sajátosságaiból fakadó egyedi kritikai megjegyzések esetében külön is reflektálni fogok az egyes felvetésekre. Ennek megfelelően az első kulcsfontosságú kérdés az, hogy hogyan értékeli a témaválasztást, hiszen az eleve meghatározza és egyidejűleg ítéletet mond az értekezés angol nyelven történő benyújtásának indokoltságáról is. A témaválasztás értékelését mindhárom opponens az értekezés elkészítéséhez rendelkezésre álló terjedelmes kéziratot forrásanyagra alapozott fogalmi, értelmezési premisszákat szerint közelítette meg. Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni tanárok 1820 és 1825 között végbement technológiai utazásának áttekintését egyfelől a tudástranszferek intézményi, materiális és személyi feltételrendszerének vizsgálata miatt, másfelől a centrum-periféria modellnek megfelelő tudásáramlási mintázatok korszakos dokumentálása alapján, a hazai tudományos és gazdasági reagálási- és recepciós képesség előkészítő fázisaként való értelmezés jegyében fogadták el. Lényeges szempontnak tekintem azt a megjegyzésüket is, hogy itt semmiképpen sem egy lezárt vizsgálatról lehet szó, hanem további kutatási lehetőségek megalapozásáról. A három opponens közül Kaposi Zoltán határozott kritikai megjegyzése még inkább megerősíti ezen egyedi forrásegyüttes vizsgálatának a jelentőségét: „(...) a téma számos további kutatási lehetőséget is felvet a jövőre nézve. Ugyanakkor már a bevezető olvasása után is kérdésként merült fel az opponensben, hogy egy ennyire leszűkített tématerület, amit nem követ a két utazó által leadott információtömeg hasznosulásának vizsgálata, mennyiben elégti ki egy MTA-doktori disszertációval szembeni elvárásokat. Végül is az opponens kétségei a mű végére eloszlottak.” A Kaposi Zoltán által megfogalmazott hiányérzet azonban kétségkívül azt igazolja, hogy az értekezés olyan impulzusokat adhat az olvasó számára, melyek szintén a forrásanyag és a vizsgált problematika egyediségét támasztják alá.

Mindamellet az opponens megjegyzése arra is utal, hogy az első lépés már megtörtént, jóllehet hangsúlyoznom kell, hogy a munka elméleti, módszertani megalapozottságát egy ötéves időtartamú NKFIH kutatási projektben (No. 119577) való részvételem tette lehetővé. Természetesen a történész szakmájának jellegéből adódóan nem egyszer előfordulhat, hogy egy-egy téma monografikus szintű feldolgozását hosszú évek kutatásai előzik meg. A

hasznosulás vizsgálata azonban ugyanezt feltételezi, hiszen egyértelműen más jellegű uradalmi, adminisztrációs források, vagy éppen piaci árjegyzékek áttekintésére kell gondolnunk. A probléma rendkívül összetett, hiszen a regionális sajátosságok megbízható feltérképezéséhez nem pusztán egy nagybirtokos család termelési gyakorlatával kapcsolatos instrukciók áttekintésére lehet szükség, hanem például különböző korszakokból (!) származó fajtajegyzékek kvantitatív vizsgálatához szükséges adatbázisok tömeges létrehozására. A hasznosulás kérdése, így az állatgyógyászati ismeretek, a termelési kultúra, a kultúrnövények elterjedése ráadásul korszakokon átívelő problémákat, jelenségeket foglal magában. Ennek igazolására konkrét példával is szolgálhatok: Lehrmann József közvetítő tevékenységének köszönhetően a Georgikonban már a 19. század húszas éveitől termesztettek nektarint, regionálisan tehát ismert volt, már csak azért is, mivel a nemes birtokos családok gyakran fordultak tenyészállatokért vagy szaporítóanyagokért a tangazdasághoz. Ehhez képest tegyük mérlegre azt a tényt, hogy a Balaton-felvidéken, legalábbis az 1950-es évek végétől nem igen lehetett találni nektarint, jómagam csak az 1980-as években Nyugat-Európában láttam először ezt a gyümölcsöt.

A témaválasztás problematikája azonban a szerző hitelességét illetően is mindig komoly kérdéseket vet fel, hiszen itt nem pusztán a formális előképzettségről lehet szó, hanem egyfelől egy szélesebb európai kitekintést igénylő forrás- és szakirodalomismeretről, másfelől az adott témával kapcsolatban már publikált műveinek soráról. Mindhárom opponens elismeri, hogy az értekezéshez kapcsolódó korábbi publikációim megfelelő szakoktatás-, művelődés-, társadalom- és gazdaságtörténeti alapként szolgáltak ahhoz, hogy a vonatkozó források együttes átfogó elemzésére vállalkozzam, s értékelésükben nem rónak fel ismerethiányt, hanem inkább koncepcionális megfontolások alapján fogalmazták meg kritikájukat, észrevételeiket. A téma jellegétől elválaszthatatlan hitelesség vonatkozásában, tehát mindhárman természetesnek tekintik, hogy ilyen jellegű elemzésre vállalkozhattam, melynek keretében egymástól távol eső európai területek sajátosságairól benyomásokat szerző utazók jelentéseit és naplóit tettem vizsgálat tárgyává, hiszen nemcsak a British Council, a Herzog August Bibliothek, a Max-Planck-Institut-für-Geschichte kutatóösztöndíjai révén szerezhettem ismereteket a nevezett forrásanyag regionális tudomány- és gazdaságtörténeti kontextusának felvázolásához, hanem hosszabb külföldi tartózkodásaim alatt magam is felkerestem azoknak a helyszíneknek és intézményeknek a zömét, ahol a két utazó megfordult. Természetesen egy ilyen jellegű feldolgozásba nem kerülhet bele olyan megjegyzés, hogy manapság például a londoni City teljesen más képet mutat, mint kétszáz évvel ezelőtt, vagy, hogy Willesden egykor dús füvel büszkélkedő rétjeit mára már teljesen beépítették, de a forrásokra épülő narratíva hangulati elemeinek folyamatos megjelenítésével pontosan a külföldi olvasó figyelmének célzott befolyásolására törekedtem, s ennek megfelelően utalok például az 527-es számú lábjegyzetben a különleges helyszínnek tekinthető Petworth House kiállítására, melyben ott látható a korszak híres versenylovának és tenyészmenjének a szobra, s még a szobor leltári számát is megadtam. De ugyanilyen fontos a hitelesség érzetének fenntartása szempontjából a léptékek és dimenziók érzékeltetése, a helyszínek vizualizációja, ami természetesen szintén a forrásra épül, de a hely ismerete nélkül aligha lenne meggyőző a szándékom, legyen szó akár Wilhelmshöhe grandiózus parkjáról, vagy éppen Leicester grófjának Holkham Hall-i kastélyáról. A témaválasztástól nem függetleníthető szerzői hitelesség kiinduló pontja tehát a forrás, ami természetesen a meghatározott célközönség részére kialakított narratíva révén kaphat további megerősítést, s ennek érdekében a szerző nyelvi, kulturális allúziók alkalmazásával élhet. A nyelv és vizualizáció összefüggésrendszerét tekintve azonban a szerző áthidalhatatlan nehézségekbe is ütközik, hiszen a magyarországi nyelvújítás időszakában keletkezett szóalkotások szerzői értelmezésére egy angol nyelvű értekezésben aligha adódik lehetőség a narratíva megtörésének súlyos kockázata nélkül. Konkrét példánál maradva: Gerics Pál előbb látott „vasutat”, és írta le ezt a szót, mint a két utazó magyar főnemes, mielőtt Széchenyi István

és Wesselényi Miklós tényleges tapasztalatokat szerzett volna e tárgyat illetően. S itt igen fontos elem, legalábbis a témaválasztást illető saját szerzői hitelességem szempontjából, hogy a yorkshire-i szénbányáknál teherszállításra használt eszközt Gerics leírása alapján azonosítottam, népszerű nevén a „Puffing Bilyt”, mely évtizedeken át a londoni Science Museum állandó kiállításában szerepelt. Kaposi Zoltán opponens utal a 2020-ban megjelent magyar nyelvű monográfiámra, melyben egyébként korabeli ábrázolást is mellékelek az említett mozdonyról. A témaválasztás indokoltságát és a szerzői hitelesség kérdését egy másik jelentős publikációmra való utalás miatt szintén eldöntöttnek és igazoltnak látom, mivel Tóth Ferenc a két georgikoni tanár útja során keletkezett iratanyagból közzétett sokszáz oldal terjedelmű válogatásomat az értekezés legfontosabb előtanulmányának ítélte.

Mindezek után reflektálnom kell a koncepcionális, szerkezeti és módszertani szempontból megfogalmazott opponensi kritikákra és felvetésekre. Köszönettel tartozom mindhárom opponensnek, minthogy bírálataikat nem pusztán a formális tudományos minősítési eljárás szerinti standardok figyelembe vételével készítették el, hanem a már korábban jelzett célkitűzésemre tekintettel vizsgálták és ítélték vitára alkalmasnak a két georgikoni tanár különleges missziójának iratanyagát feldolgozó értekezésemet, vagyis az a meggondolás is vezérelte őket, hogy vajon ez a munka, az általuk elengedhetetlenül szükségesnek ítélt bírálat és kiegészítő megjegyzések ellenére, ténylegesen szolgálhatja-e a magyar tudományosság érdekeit egy esetleges külföldi, nyugat-európai megjelentetés során?

Mielőtt az opponensek további kritikai észrevételeire részletesen is reflektálnék, szeretném előre bocsátani, hogy mindenképpen elvi jelentőségűnek tekintem azt a tényt, hogy mindhárom bíráló már az értékelésük bevezetésében fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy az értekezés, ha teljes mértékben nem is ellensúlyozhatja, de mindenképpen enyhítheti az utókor negatív megítélését a két georgikoni tanárt útjára bocsátó Festetics Lászlóval szemben. Tóth Ferenc az iskolaalapító és európai ismertségű apa, Festetics György árnyékából való kiemelkedés szándéka miatt, Kaposi Zoltán a két georgikoni tanárnak adott instrukciók révén is megnyilvánuló szakmaisága miatt, Csorba László pedig a nemzeti emlékezetben méltán a „legnagyobb magyarként” számon tartott unokatestvér, Széchenyi István túlzó módon elítélő megnyilvánulásaihoz képest értékeli úgy, hogy a vitára bocsátott munkám a keszthelyi grófot olyan alakként jeleníti meg, mint aki az 1829-ben bekövetkezett kényszerű csödvédelme ellenére is „mindvégig morálisan elkötelezett maradt édesapja szellemi öröksége iránt.”

Nem véletlenül utalok az opponensi véleményekben is megjelenített Festetics László és Széchenyi István alakjára, vagyis két olyan személyre, mint akik születési előjoguknál, vagyoni helyzetüknél, s egyáltalán nem mellékes módon a műveltségüknél fogva az adott időszak cselekvőképes személyiségeivé válhattak a magyar progresszió érdekében. Az értekezés nyitó és záró fejezetében hangsúlyosan megjelenítem alakjukat, lélektani szempontból is figyelemre méltó megnyilvánulásait, a szubjektív Széchenyi naplóból vett idézettel illusztrálom egymáshoz való viszonyukat. S ezen a ponton, először szeretnék utalni a Kaposi Zoltán által határozottan megfogalmazott kritikai megjegyzésre, miszerint narratíva alkotásom, módszerem hagyományos, s az értekezésben kevésbé alkalmazom a komparatív analitikus módszert, vagy hogy alig detektálhatók strukturális ellenpontok. Csorba László hasonló problémafelvetése során úgy fogalmaz, hogy „a szerző lényegében mindenben hisz hőseinek”. Ez utóbbi megjegyzésre valóban azt mondhatom, hogy igen, a kontrollforrások rendelkezésre állnak, a hasznosulás vizsgálatához meghirdethető egy többéves kutatási program, de aligha kétséges, hogy ennek kiindulási pontját a most vitára került értekezés képezi.

Mindazonáltal a jelzett kritikai felvetésnél maradvra arra szeretnék utalni, hogy a nyitó fejezetben, rögtön az első bekezdésben, igen, többek között a külföldi olvasó érdeklődésének megragadása érdekében, a kortárs erdélyi utazó, Ujfalvy Sándor naplórészletéből idézek, mely

meglehetősen negatív képet fest a Georgikon fenntartójáról, az eladósodása miatt közügyek képviselőjére alkalmatlanná vált Festetics Lászlóról, majd pedig Széchenyi naplórészletével fokozom a hatást, tudva azt, hogy a negatív karakterjegyek megjelenítése inkább felkeltik a figyelmet. S ehhez képest vezetem fel visszafogottan, de általam kiegyensúlyozottnak és éppen ezért mindenképpen hatásosabbnak ítélt érvrendszeremet, megfelelő hivatkozásokkal alátámasztva Festetics Lászlónak a közjó ügye iránti elkötelezettségét további forrásrészletek segítségével, mellyel egyfelől – ha úgy tetszik – az akadémikus képzettségű olvasó felé igazolom magam, vagyis nem elvont, spekulatív, hanem ellenőrizhető értelmezést kínálok, másfelől az érdeklődő, s nem feltétlenül történész olvasót a történeti forrás hangulatteremtő hatásával és egyediségével igyekszem megragadni. A módszerem tehát az, különösen egy adott személy karakterjegyeinek, cselekedeteinek, indítékainak vonatkozásában, hogy elsősorban a források beszéljenek. S ezt a módszert alkalmazom az utolsó fejezetben is, az epilógusban, mintegy lélektani, társadalomtörténeti keretbe foglalva az egész kötetet, hiszen a technológiai tudás vagy a létező társadalmi, gazdasági struktúrák az embertől elválaszthatatlanok, minthogy annak alkotója, működtetője, s ezért a progresszió dilemmáinak érzékeltetése érdekében újból megjelenítem az unokatestvérek alakját, s természetesen ismételten ellentétpárban. A *Hitel* írója immáron nem ismeretlen a kötet olvasója számára, s más dimenziókban mérhető korszakos életművét a külföldi, feltételezhetően jobbára angol olvasó számára tömören és saját narratívámban jelenítem meg, melynek hitelességét és megalapozottságát azonban nemcsak a megfelelő szerzők kimondottan angol nyelvű munkáira való hivatkozásokkal erősítem meg. A reformkori társadalmi és modernizációs program igazolása érdekében ugyanis ismét egy forrásra hagyatkozom, ráadásul egy eredetileg Londonban megjelent mű részleteire. Az osztráknak született Pulszky Ferencné Walter Terézia angol nyelven kiadott művéből vett részlettel pontosan a Habsburg Monarchián belüli, a magyarok számára sérelmes munkamegosztás és gazdaságpolitika elemeit emelem ki, s a *Memoirs of a Hungarian Lady* alapján jelenítem meg az iskolaalapítót, a művelt főnemest, a jövő iránti vízióval rendelkező Festetics György személyét I. Ferenc királlyal történt találkozásának anekdotikus elemeivel együtt. Ily módon tehát apa és fia alakját, a tudomány, a műveltség és a közjó ügye iránti elkötelezettségük okán egyidejűleg tudom felmutatni a kezdő és záró fejezetben. Annak ismételt igazolására pedig, hogy a narratíva lehetőségeit figyelembe véve munkámban egyáltalán nem kerülöm az értekezés címének megfelelő „economic discourse” problémakörét, az epilógusban Gerics egyik hosszabb makroökonómiai elemzésének megidézése és értelmezése mellett, utalok a korszak mintaállamának gazdagságára, kereskedelmi dominanciájára, a polgári fejlődés magasabb rendű voltára, ráadásul a konklúzióban, vagyis a globális pénzügyi világ korszakokon átívelő, mindent befolyásoló és kézben tartó szerepét Gerics Páltól vett idézettel vélem még inkább hatásosan érzékeltetni, vagyis vele mondatom ki, hogy „a királyok királya Nathaneal Rothschild”.

Minthogy az előbbi reflexióimban, pontosan a módszertani megközelítés tekintetében, illetve a narratívaépítés igazolása érdekében részben már ki kellett tennem az értekezés szerkezeti felépítésének bizonyos elemeire, vagyis az expozíció és a konklúzió szerves összefüggést mutató sajátosságaira, a továbbiakban az értekezés szerkezeti felépítésére vonatkozó megjegyzésekre is reagálni kívánok. Ezt annál is inkább meg kell tennem, mivel mindhárom bíráló egyértelműen kifejezésre juttatta azokat a megfontolásait és javaslatait, melyek egy akadémiai doktori értekezéssel szemben elvárt követelményrendszernek való megfelelés kritériumain túlmutatva, a külföldi olvasó érdeklődése, feltételezhető ismerete, netán negatív elfogultsága, sőt az olvasóban esetlegesen felmerülő kérdések vonatkozásában is szükségesnek látszanak.

Döntőnek tartom, hogy mindhárom bíráló elfogadja az értekezés tagolását, vagyis, a bevezető fejezetet követő újabb fejezet az általános társadalom-, gazdaság-, szakoktatás- és

tudománytörténeti kontextus felvázolását kínálja, ugyanakkor nem ragaszkodom egy hagyományos értelemben vett historiográfiai áttekintéshez, csupán az olvasó kedvéért más megközelítést alkalmazok, s a kontextus felvázolása során hasznosítom az eddigi historiográfiai eredményeket. Elfogadják, hiszen egy ilyen jellegű terjedelmes fejezet közbeiktatása egy külföldi olvasó érdeklődését nyilvánvalóan megtörhetné. Szintén elfogadják, hogy ezt követően térek rá egy újabb fejezetben a technológiai utazásra bocsátott két georgikoni tanár számára megadott instrukciók tartalmi elemeire, s ehhez kapcsolódva, vagyis a vonatkozó szakirodalmi értelmezések és megközelítések felhasználásával tárgyalom a tudásáramlás, a tudástranszferek problematikáját. Ezen a ponton el kell fogadnom Csorba László megjegyzését, mivel hiányolja, hogy nem utalok Michel Espagne megfelelő műveire. Bírálóm nem úgy fogalmaz, hogy esetlegesen ismerethiányról lenne szó, már csak azért sem, mert a Századokban 2018-ban megjelentetett tanulmányomban, de más publikációimban is integráns módon használok Espagne eredményeit a tudásáramlás problematikáját illetően, természetesen nem feledkezve meg munkásságáról sem. Magyarozatként azzal szolgálhatok, hogy szintetizáló művekre való hagyatkozással kívántam áthidalni, illetve kikerülni az egyébként is vaskos lábjegyzeteket, s ezért támaszkodom Leandro Rodriguez Medina *Centres and Peripheries in Knowledge Production* címmel 2014-ben megjelent átfogó művére, s természetesen Justin Stagl vagy Hans Erich Bödeker vonatkozó írásaira. Döntőnek tartom, ugyanakkor, hogy bírálóm elfogadja azt, hogy pontosan a külföldi olvasóra tekintettel, nem terhelem a vonatkozó részt további magyar szerzőkre való hivatkozásokkal.

Bírálóim logikus szekvenciaként fogadják el az újabb fejezetek sorát, melyben az útvonal, a kapcsolati háló kiépítésének rekonstrukcióját kínálja az értekezés. Ezt követően a kronologikus rendhez képest egy újabb fejezetben az instrukciók szerint alkalmazott megfigyelési és regisztrációs gyakorlat alapján rögzített tapasztalatok régiókon és országokon átívelő elemzését kínálok Sziléziától Skóciáig, Champagne-tól Dél-Itáliáig. Nagyra értékelem, illetve saját elképzelésem helytálló voltát és igazolását látom abban, hogy elfogadják ezt a formabontó megoldást. Nem valamiféle duplikálásként értelmezik az ebben a fejezetben előkerülő témákat, s messzemenően figyelembe veszik, hogy a technológiai utazás lineáris és kronologikus rekonstrukciója az előző fejezetekben eleve szükségessé tette az adott helyszín, technológiai gyakorlat, az adott tudásközpont, vagy éppen egy-egy kiemelkedő szakemberrel történő találkozás során a rövid, tárgyyszerű ismertetést, természetesen mindig szem előtt tartva a jelentések vagy naplórészletek meghatározó szerepét. Igen, valóban, ez a fejezet tűnik számukra a leganalitikusabb módszertani megközelítést alkalmazó résznek, sőt, Kaposi Zoltán az értekezés legértékesebb fejezetének tekinti, legyen szó szántóföldi növénytermesztésről, művelési rendszerekről, állattenyésztésről, szelekcióról, állatgyógyászatról, tejfeldolgozásról, szőlőművelésről, piackutatási tapasztalatokról, vagy éppen az agrárszférában előállított legfontosabb ipari nyersanyagaként szolgáló gyapjú minőségi osztályozásáról.

Ugyanakkor, bár nem ítélik feleslegesnek, de megosztottak a bírálók az utolsó előtti fejezetet illetően, mely valóban a „technológiai utazás” ellenpontjaként értelmezhető „szentimentális utazás” karakterjegyeit idéző tapasztalatokat, naplórészleteket vizsgálja, interpretálja. Tóth Ferenc opponensi értékelésének vonatkozó részében utal arra, hogy ebben a fejezetben helyenként humoros, vagy éppen bizarr elemeket jelenít meg a két utazó tapasztalatai alapján. Kaposi Zoltán úgy értékeli, hogy ez a fejezet kicsit megtöri az előbbieken ismertetett és az értekezés jellegének megfelelő fejezeti felosztást. Csorba László viszont részletesen is kitér értékelésében erre a fejezetre, s arra utal, hogy bizonyos személyek, szokások, események megjelenítése során még jobban kihasználhattam volna a szövegben rejlő lehetőségeket, beépíthettem volna bizonyos részeket Wesselényi naplójából, vagyis a külföldi olvasó megnyerése érdekében további érdekességekkel szolgálhattam volna. Igen, elismerem, hogy ez a fejezet kevésbé érinti az instrukcióban meghatározott szempontokat, sőt az ebben

foglaltak, a szigorúan vett technológiai utazáshoz képest a nem akadémikus képzettségű olvasó számára még vonzóbb is lehet, mint mondjuk, a regionálisan eltérő vetésforgók különböző alkotóelemeinek oldalakon át történő összehasonlítása.

Mindamellett úgy látom, hogy ez a fejezet nem hiábavaló, hiszen a technológiai utazás emberi oldalára is rávilágítanak a tárgyalt részek. Széchenyi vagy Wesselényi az angliai arisztokratikus társas érintkezést illetően nem ír naplójában a formális üdvözlés éppen változó korabeli gyakorlatáról, nem ír a garnélarák fogyasztásáról, de nem ír egy főnemesi asztal ültetési rendjéről sem, hiszen ez számukra természetes, vagy hogy az urak milyen szolgáltatásra hagyatkozva könnyíthettek magukon a vacsorát követően. De a két magyar főnemes nem ír a külföldi határátkelések alkalmával tapasztalt útlevélkezelési eljárásokról sem, vagy éppen arról, hogy egyes londoni kórházakban hogyan különítik el a szifilisz betegeket, s főleg nem írnak az angliai gyárakban alkalmazott gyermekmunka nyomorúságáról, vagy hogy milyen kegyetlen módon mászatnak fel kis gyermekeket a londoni városi házakban, hogy szó szerint a testükkel pucolják ki a hosszú kéménykürtöket. Csorba László korábbi megjegyzésére reflektálva én valóban elhiszem, hogy Gerics hitelesen számol be naplójában Sir Edward Coke feleségével, Leicester grófnéjával történt találkozásáról, s ennek igazolására ajánlom összevetésként a BBC minuciózus kutatáson alapuló, 1995-ben készült televíziós adaptációját Jane Austen *Büszkeség és balítélet* c. klasszikus regényéből. Hitelesnek tudom elfogadni Edward Jenner orvossal történt találkozásának leírását, melynek nyomán egy észak-amerikai indiánoktól származó levelet másolhatott le és küldött haza megbízójához, s amely levelet korábban magam is közöltem. De ugyanígy hitelesnek tartom, Sir John Sinclairnál, a Földművelésügyi Hivatal elnökének ebédmeghívása alkalmával látott ültetési rend megörökítését, s nincs okom kételkedni, már csak saját kései tapasztalataimra hagyatkozva sem, hogy megfelelő ajánlólevelek prezentálását és a formális bemutatkozást követő beszélgetés nyomán ne részesülhetett volna kitüntető figyelemben akár a porosz Richthoven bárói családnál, akár Egremont grófjánál Petworth-ben. Ő maga ír felháborodással, s egyedi esetként adja elő, amikor egy porosz arisztokrata, Pless grófja nem fogadja személyesen, s csupán tisztjét küldi ki, hogy a magyar utazót vezesse végig birtokán.

A fentiekből egyértelműen kiviláglik, hogy a szerkezeti és módszertani szempontok mérlegelése, illetve a hitelesség, a narratíva vizualizációs képességének kérdése rendkívül összetett problematikára világíthat rá, s éppen ezért feltétlenül szeretnék reagálni a bírálók olyan megjegyzéseire is, melyek részben eltérő módon, de egy-egy esetben azonos gondolatkört érintve fogalmazódtak meg bírálataikban. Ebben a vonatkozásban tehát alapvető jelentőségűnek tekinthetjük, hogy miképpen sikerült a korszak politikai-, gazdasági- és társadalomtörténeti, továbbá az értekezés tárgyától elválaszthatatlan szakoktatástörténeti kontextust megteremtenem. Csorba László kimondottan hangsúlyozza bírálatában, hogy szerencsésen megőriztem azt a visszafogottságot, melynek köszönhetően a 18. század végi nemzeti ébredés, valamint a reformkor korai időszakát túlzásoktól mentesen sikerült érzékeltetnem, ami azért sem elhanyagolható szempont, mert ha nem így lenne, az mindenképpen visszatetszést kelthetne a külföldi olvasóban. Mindhárom bíráló kiegyensúlyozottnak, forrásokkal kellően alátámasztottnak tekinti az iskolaalapító Festetics György családi hátterének és munkásságának bemutatását, illetve szervesen illeszkedőnek tartják a tudástranszferek intézményi, materiális és személyi feltételrendszerének sajátosságait érzékeltető részeket, s mindezek kapcsán a göttingeni egyetem hatását. Hasonló módon értékeli az alapító szakkönyvtári fejlesztésének tudatosságát, az angliai mintaválasztás melletti elkötelezettségét.

Mindezekon túlmenően két módszertani, illetve koncepcionális jellegű bírálati megjegyzésre szeretnék reagálni, ami természetesen az értekezés más fejezeteivel, a narratíva egészével is összefüggésbe hozható, s ugyanakkor elválaszthatatlan a georgikoni tanárok

tanulmányútja során regisztrált tapasztalatok későbbi hasznosíthatóságától, egyáltalán a mintaválasztás problémakörétől. Az értekezés nyitó és zárófejezetének felépítése kapcsán már utaltam az ellentétpárok tudatos alkalmazására, az analízis forrásidézetek révén való hitelesítésére, s a kontextualizáció keretként szolgáló második fejezetben szintén ezt alkalmazom. Hangulatteremtő forrásidézetekkel exponálom a felvilágosult Habsburg uralkodók politikáját és az utókor által idealizált szándékait, s ehhez képest építem fel fokozatosan, valódi ellenpontként Festetics György alakját, érzékeltetem víziójának megvalósítási stációit, s szándékaim szerint, legalábbis úgy, ahogyan a zárófejezet kapcsán már erre utaltam Széchenyi alakjának megidézésével is, az olvasó maga hozza meg – reményeim szerint egyértelmű ítéletét arról, hogy vajon ki, illetve kik azok, akik a dinasztikus nagypolitika érdekeihez képest a tényleges progresszió ügyét képviselték.

Ugyanakkor el kell fogadnom Kaposi Zoltán egy másik felvetését, miszerint szerencsésebb lett volna ebben a fejezetben érzékeltetni a nagybirtokosi lét lehetőségeit, a vagyoni állapotot pontos adatokkal illusztráló részt beépíteni a fejezetbe. Magam is gondoltam erre, hogy a Festetics család keszthelyi ágának vagyoni helyzetére vonatkozó impresszív számsorokat itt építem be, s nem a technológiai utazás rekonstrukcióját követő, s a fentebb már említett, s leginkább analitikusnak tekintett hetedik fejezetbe. Az a meggondolás vezérelt azonban, hogy míg egyfelől a külföldi olvasó számára esetleg értelmezhetetlen lett volna ilyen vagyoni állapot ellenére a modernizációs igény és program vállalása, mint ahogy a magyar nemesség számos tagjában csak évtizedekkel később születik meg a változtatás szükségességének felismerése, másfelől úgy gondoltam, hogy a tanulmányút jelentőségét, különösen Gerics Pál szakmai felkészültségének súlyát azzal tehetem még inkább érzékletesebbé, hogy egy ilyen komoly vagyoni helyzetű magyar főnemesi család birtokigazgatásában vállal majd szerepet.

Egy másik dilemma, amely a modellválasztást is taglaló második fejezetből vezethető le, illetve annak a kérdése, hogy a tanulmányút rekonstrukciója folyamán miért nem alkalmaztam minden esetben az adott régióra jellemző korszakos gazdaságtörténeti áttekintést. Ezt azért nem tettem meg, mert nemcsak a fejezetek terjedelmi arányait láttam nehezen kiegyensúlyozhatónak, hanem azért is, mert úgy éreztem, hogy a német területek fejedelemségei, de még a porosz uralkodó fennhatósága alá eső részekben is rendkívül eltérő gazdálkodási gyakorlattal szembesülhetett az utazó, ráadásul az itáliai államok esetében ugyanezt a veszélyt láttam. De attól is tartottam, hogy a szekundér irodalom alapján felrajzolt képnek rendelem alá a forrást, az elbeszélési mód óhatatlanul veszít gördülékenységből, s ezért választottam azt a megoldást, hogy inkább külön fejezetet szentelek a különböző európai regionális gyakorlatok áttekintésének, illetve ennek kapcsán vállalkozom a jelentések és naplók összetettebb analízisére.

Mindamellet a második fejezet a modellválasztás igazolását is tárgyalja, s ehhez Festetics György szakkönyvtári fejlesztésének elemzését véltem a legalkalmasabbnak, miközben elvi jelentőségűnek tekintettem, hogy – modern fogalommal élve, a Georgikon akkreditációs jóváhagyása érdekében a nádorhoz, az autorizációs jogosítvánnyal rendelkező Helytartótanács elnökéhez intézett levelében – Arthur Young és Sir John Sinclair munkásságára, illetve Albrecht Thaer közvetítő szerepére hivatkozott. A szakkönyvtári elemzés tehát lehetőséget adott a választott mintaország mezőgazdasági gyakorlatának forrásokon alapuló bemutatására, a regionális természetföldrajzi, vagy éppen a települési hálózathoz adódó sajátosságok érzékeltetésére, a Norfolk vagy éppen Middlesex közti különbségek felvillantására. Bírálóim megjegyzéseire reflektálva jelezni szeretném, hogy a vonatkozó részben egyértelmű analízist adok, számokat prezentálok, legyen szó földbérleti díjak változó arányairól, a mezőgazdasági bér munka költségigényeiről, terméseredményeikről, vagy hogy adott legelőterületen hány juh tartása tűnik kifizetődőnek, az egyes juhajták után az

egyedenként kalkulálható gyapjú mennyiségéről, s nem egy esetben úgy közelítem meg a tárgyalt problémát, hogy a magyar földbirtokos, a magyar gazda számára miért tűnhetett hasznosnak az adott gyakorlat/újítás meghonosítása, különösen a szántóföldi növénytermesztés, a takarmánytermesztés, a rétművelés, vagy éppen az állattenyésztés, állattartási gyakorlat vonatkozásában.

S ezen a ponton óhatatlanul reflektálnom kell a bírálók által is érintett instrukciók problematikájára, ami természetes módon elválaszthatatlannak tűnik az előbbieken érintett angliai szakirodalmi háttértől. Leghatározottabban Csorba László érinti a göttingeni paradigma hatását, s itt legyen elég egy elemre utalnom: jóllehet évtizedek óta ismertem Johann Beckmann *Grundsätze der Deutschen Landwirtschaft* c. átfogó mezőgazdasági szakkönyvét, melyet Festetics György egy időben a Georgikonban használandó tankönyvként szándékozott magyarul is megjelentetni, valójában Gerics és Lehrmann utazási instrukcióit olvasva tűnt fel számomra, hogy Beckman műve „Ökonomische Reise” című fejezetet is tartalmaz. Nagyra értékelem, hogy bírálóim elfogadják a Gerics és Lehrmann számára papírra vetett instrukciók elemzését, valamint a tanulmányútjukat szabályozó dokumentum előtörténetét, vagyis a még Festetics György életében tanulmányútra bocsátott tanárok és hallgatók számára kiadott rendelkezések áttekintését, a jelentések tartalmi elemeinek kérdését.

Az előbbiekre tekintettel, ismételten reagálnom kell a bírálóim által tett megjegyzésre, miszerint visszafogottan kezelek bizonyos jelenségeket, lineáris rekonstrukciós megközelítést alkalmazok, az analitikus értelmezéseknek kevés teret engedek a kötetben. Ahogyan arra már több alkalommal is utaltam válaszomban, én a forrással láttatom a problémát, s itt, konkrétan ebből a fejezetből kívánok egy újabb fontos példával szolgálni, minthogy itt kerül elő egy valóban nagy jelentőségű kérdés, a feudális rendszer átalakításának, a jobbágyság eltörlésének problémája. Fleckel Károly georgikoni hallgató jelentéséből kiemelve nem véletlenül utalok poroszországi tapasztalataira Stein udvari tanácsos reformja kapcsán és Albrecht Thaer abban való közreműködésére, s itt az eredeti magyar szöveg egy részét szeretném idézni: „a robotok és jobbágyság universális abolíciójára az egész monarchiában és így egyszersmind egy *rectificatio divisionis* az uraság és a jobbágyok között fog béhozatni”. Természetesen előzőleg Asbóth János georgikoni tanár korábbi küldetését és az általa Fleckel számára kiadott instrukciókat is elemzem (pp. 68–70). Ugyanennél a dilemmánál, illetve kritikai megjegyzéseknél maradva, mely értelemszerűen az instrukciók tartalmától elválaszthatatlan, hosszan elemzem és összevetem Gerics és Lehrmann instrukcióit, értelmezem a különbségeket (pp. 77–89). S ezen a ponton érdemben reagálhatok Csorba Lászlónak arra a felvetésére, hogy vajon miért megy a két tanár látszólag hasonló útvonalon? A válaszom erre az, hogy Lehrmann útvonala elsősorban a regionális kertészeti, szőlészeti ismeretek megszerzése céljából került meghatározásra. Útvonaluk azonban gyakorta eltér, s ilyen esetekben lényegesnek tűnhetett, hogy Gerics szintén rögzíti az ezzel kapcsolatos tapasztalatait, például a következő, vagyis a negyedik fejezetben a Rajna menti gyakorlatot illetően, közelebbről a hochheimi bortermelés kapcsán, pontos adatokat adva a termőterület nagyságáról, a tőkék számáról, az átlagos termésről, valamint az Angliában is kedvelt bor áráról (p. 128). Ugyanilyen lényeges kérdés azonban, hogy miért hiányzik a tanulmányút későbbi stációival kapcsolatos instrukciók sora, hiszen csak az elindulás előtt kibocsátott instrukciókat tárgyaló harmadik fejezetben, a németalföldi területekkel bezárólag adok előzetesen meghatározott és pontos útvonaljegyzéket. A válaszom az, hogy bár sok ezer folio terjedelmű iratanyagról van szó, nem maradtak fenn, illetve lappanganak a későbbi instrukciók. Ezeket egyértelműen maga Festetics László írhatta, s az instrukcióknak ezért nem maradt meg a másolata. Utalhatok Gerics 1822. április 2-án Festetics számára küldött levelére, miszerint türelmetlenül várja, hogy Széchenyitől átvehesse megbízója újabb utasításait. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára megfelelő fondja (P 274 Központi birtokigazgatás és birtokgazdálkodás, Jelentések), mely a két georgikoni tanár

jelentéseit, megbízója számára küldött leveleiket tartalmazza, nincsenek másolatok, illetve nincsenek meg Festetics László saját kezű instrukciói. Annak igazolására, hogy ez a feltételezésem teljes mértékig helytálló, hivatkozni szeretnék a 6. fejezet 444. sz. lábjegyzetére, melyben Festetics László egyetlen eddig ismert autográf instrukciójának bizonyos elemeire hagyatkozom, pontos idézettel szolgálok a Lehrmann számára adott utasításokból az észak-italiai rizstermesztési gyakorlat kapcsán. Ez az instrukció nem szerepel a 2020-ban magyar nyelven megjelentetett kötetemben, mivel erről a fontos kéziratról egy aukciós szakértői felkérés folytán szerezhettem tudomást, azonban a kérdéses kézirat ma már ismeretlen gyűjtő birtokába került. S ezen a ponton utalni szeretnék arra, hogy miért nem alkalmazok rövidített lelőhelymegjelölést a jelentések, naplók esetében, eltérően az OSZK Kézirattárában fellelhető iratanyaghoz képest. Ennek oka nem csak az, hogy minuciózusan arra törekedtem, hogy az olvasót ne hogy megtévedjék az a fentebb már hivatkozott tény, hogy „Jelentések” megjelölés alatt találhatók meg elvben a két tanár jelentései, de hangsúlyozom, hogy csak elvben, mert Lehrmann jelentéseinek zöme hiányzik ebből a fondból. Az idő előrehaladtával csupán később, a *Directio* ügyiratainak az 1820-as és 1830-as években összeállított csomóiban azonosíthattam Lehrmann jelentéseinek nagy részét, ami talán a hasznosulás kérdésével hozható összefüggésbe, vagyis a *Directio* a szőlészeti, borászati, kertészeti technológiai eljárások alkalmazása miatt hagyatkozott erre az iratanyagra.

Mindhárom bíráló elfogadja, hogy a georgikoni tanárok jelentései, levelei, illetve naplói alapján lineáris rekonstrukciós módszertani megközelítést alkalmazok a negyedik, ötödik és hatodik fejezetben, vagyis az elindulástól a visszaérkezésig terjedő időkeretben. Egyetértek és elfogadom, hogy az értekezés ezen részét tekintve Kaposi Zoltán hiányérzetének ad kifejezést amiatt, hogy csupán egy helyen, a Párizsban eltöltött időszakot tekintve olvashatunk arról, hogy Gerics hány könyvet küldött haza, mely műveket olvasott, hány helyszínt keresett fel vagy éppen hány modellt készíttetett el. Ennek jelentőségével magam is tisztában vagyok, s ahol lehetett a lábjegyzetben igyekszem pontosan megadni a könyvészeti adatokat, s utalok az adott mű visszakereshetőségére az egykori családi könyvtárban. Említhetem Edward Rigbynek a framinghami mintagazdaságról írott könyvét, melynek címlapjára a Magyarországot és Keszthelyt korábban felkereső Richard Bright írt szívélyes ajánlást Festetics László számára, de további példaként hivatkozhatom a 140. sz. lábjegyzet adataira, melyben James White négykötetes, 1820-ban megjelent állatgyógyászati munkájára utalok, vagy említhetem Samuel Leigh angliai és walesi útikalauzát, sőt a 324-es sz. lábjegyzetet szintén példaként hozhatom ide, mely az angliai átkelése előtt használt művek jegyzékét tartalmazza, míg a 325-ös számú jegyzetben általa fontosnak tartott, illetve beszerzett további francia szerzők állatgyógyászati műveit is megadom. Magában a folyó szövegben szintén kísérletet teszek az ilyen jellegű eredmények bemutatására, vagyis az edinburgh-i tartózkodása kapcsán az igazolhatóan általa használt, illetve ismert időszak kiadványok listáját szintén megadom, mint ahogyan a 168. oldalon teljes jegyzékét adom azoknak a tudományos társaságoknak, illetve a gazdasági tevékenységet elősegíteni hivatott egyesületeknek, melyeket felkeresett, valamint jeles tagjaikkal találkozott, lásd Sir John Sinclairt, a Board of Agriculture elnökét. A 153-tól a 155-ik oldalig terjedően bemutatom, illetve teljes jegyzékét adom azoknak a szigetországi kórházaknak és orvosi egyesületeknek, intézményeknek, melyeket felkeresett, s amelyek felkeresése érthető módon nem is szerepelt az instrukcióiban, hiszen technológiai utazásra kapott megbízást Festetics Lászlótól. Ezeket mind magam azonosítottam a jelentések és naplók szövege alapján. Belátom, hogy a kiadásra kerülő kötet végén a rekonstruálható adatok táblázatokban való megjelenítését pótolnom kell, de a számszerűsíthető és táblázatos megjelenítéstől korábban azért tekintettem el, mert nem tudtam minden esetben következetes és megbízható adatokra építeni, s ez szintén bírálat tárgyát képezhette volna, tehát ezért kerültem a szövegbe való beillesztésüket. Gerics nem egyszer említi a *Directi*ónak küldött jelentéseiben, hogy a csatolt jegyzék szerint küldi a könyveket, modelleket, de ezek a jegyzékek

nincsenek meg. Ugyanígy lényeges lenne tudni, hogy milyen növényi magokat, szaporító anyagokat küldött Lehrmann. Sajnálatosan ezek pontos jegyzéke sincs meg, illetve a P 275-ös számú, Növénytermesztés, vetésforgó, műtrágyázás, talajvizsgálati jegyzőkönyvek 1799–1944 megnevezésű fondban találtam egy lapot, mintegy 25 tétellel, s amelyet Lehrmann kézírásának ismeretében valóban be tudtam azonosítani, de nem volt adat arról, hogy honnan és mikor küldte. Köszönöm a meglévő két térkép mellett a további térképek beépítésére tett javaslatot, továbbá azt a javaslatot, hogy Festetics Lászlóné szül. Hohenzollern-Hechingen Jozefa hercegnő nevét, családi háttérét, ne a kötet későbbi részében, hanem már a Széchenyi idézethez kapcsolva adjam meg.

Annak további igazolására, hogy a tanulmányút lineáris rekonstrukciójának alkalmazása során is következetesen igyekeztem a „discourse” fogalmának jegyében analitikus megközelítést is alkalmazni, s nem csupán a bírálóim által kiemelt hetedik fejezetben, néhány további példával kívánok szolgálni, természetesen a teljesség igénye nélkül. A Habsburg Monarchia 18. század közepétől végbement egészségügyi reformjainak köszönhetően, mely elválaszthatatlan Gerard van Swieten nevéől, a pesti orvoskaron végzett Gerics Pál rendkívül kritikus megjegyzéseit kiemelem a leideni egyetemi kórházról, mint ahogyan azt is, hogy az amszterdami árvaellátás tekintetében is fenntartásainak ad hangot, hiszen négy gyermek jutott egy ágyra. Másutt, Lehrmann tapasztalataira hagyatkozva, a Georgikon eszközállományára reflektálok, például a 322. számú jegyzetben, vagyis Keszthelyen, a Georgikon pincészetében már alkalmazták az oenometert, miközben Champagne-ban nyomát sem látta. A tudásáramlás jelenségének komplex és teljes egészében forrásra épülő megjelenítésével szolgálok a 187-től a 189. oldalig, amikor Gerics a genfi tudós társaságban történt felszólalása során a cséplés gépesítése mellett érvel, s természetesen utalok arra, hogy a Georgikon eszközállományában ekkor már volt cséplőgép, mint ahogyan Gericsnek az alagsövezéssel kapcsolatos lincolnshire-i tapasztalataira hivatkozom Joseph von Ruffin báróval folytatott vitája kapcsán. Különösen fontosnak tartom, hogy a 207. oldalon egyértelműen rámutatok arra, hogy Gerics az átdolgozott naplójában, melyet kiadásra szánt, nyilvánvalóan öncenzúrát alkalmaz a magyar agrártermékek, például a magyar borok külföldi piacokon való jelenlétének akadályait vagy hiányát illetően, s nem szól a Habsburg kormányzat sérelmes vámpolitikájáról. Legyen elég itt visszautalniom Pulszkyné Walter Teréz hivatkozott művének megfelelő részére. Regionális sajátosságok tekintetében, közelebről Brandenburg földművelési, határhazsnálati rendszereinek elemzésekor óhatatlanul szóba kerül a háromnyomásos rendszer elmaradottsága, illetve a mecklenburgi és pomerániai területeken alkalmazott tudatos felosztás a legelők és a szántóföldi növénytermesztésre fordított területek vonatkozásában (pp. 220–221). Ugyanígy, s magától értetődően megfelelő forrásokkal és hivatkozásokkal is alátámasztva mutatom be a különbségeket Norfolk és Middlesex gazdálkodása, agrárpiaci lehetőségei tekintetében a 234-től a 236-ik oldalig terjedően.

Nem kívánok további példákkal élni, s természetesen elismerem, hogy a negyedikről a hatodik fejezetig terjedően inkább a tanulmányút stációinak, a kialakuló kapcsolatrendszer különböző elemeinek rekonstrukciójára fektettem nagyobb hangsúlyt, de az előbbi példákkal is jelezni kívántam, hogy a kritikus és analitikus megközelítés ezekben a fejezetekben is komplex módon megjelenítésre került a technológiai utazás szempontrendszerének figyelembe vételével.

Végezetül rövid megjegyzést szeretnék tenni tévedéseim és figyelmetlenségeim kapcsán: köszönöm a nyelvi interferencia vonatkozásában tett megjegyzéseket, s azt mondhatom, hogy a mutatóban már nem követtem el ilyen hibát, hibákat. Mikes Kelemen előnévének pontosítását szintén köszönöm, úgy tűnik, hogy tudat alatt túlságosan befolyásolt a néhány évvel ezelőtti Zabolán tett látogatásom.

Mindent összegezve köszönöm a bírálatokat és megjegyzéseket, s hogy mindhárom bíráló vitára bocsátásra alkalmasnak ítélte értekezésemet.

Budapest, 2026. március 12.

(Kurucz György)